

3.1. HANGTÖRTÉNET

GERSTNER KÁROLY

3.1.1. A HANGVÁLTOZÁSRÓL

A magyar nyelv hangtörténete a magyar nyelv beszédhangjainak az élettörténetét, egyszersmind tudományos leírását jelenti. Ebben a fejezetben tehát a magyar beszédhangok múltbeli állapotával és változásával foglalkozunk úgy, hogy dokumentáljuk, leírjuk, elemezzük és magyarázzuk őket – természetesen nem a teljesség igényével. A hangváltozásoknak elsősorban azokról a típusairól szólunk, amelyek a magyar hangrendszer alakulására számottevő hatással voltak.

A hangzó nyelv vizsgálatához hiteles hanganyag csak a hangrögzítés feltalálása, a 19. század harmadik harmada óta áll a kutatók rendelkezésére. A hangrendszer, pontosabban az absztrakt fonémarendszer kutatása azonban a régebbi időkre nézve is lehetséges bizonyos megszorításokkal. A különféle írásos emlékek alapján következtethetünk a több száz évvel ezelőtti hangrendszerre, különösen a fonematikus (hangjelölő) írást használó nyelvekére (ilyen a magyar is).

A magyar hangtörténeti változások vizsgálata előtt célszerű tömörítve rögzítenünk a beszédhangállományra vonatkozó legfontosabb tudnivalókat. Tehát:

- 1) A magyar fonémaállomány örökölt (alapnyelvi) tagjai a következők:
A magánhangzók: illabiális *a* (a „palóc” *a*), *e*, *ē*, a veláris és a palatális *i*, és az *o*, *u*, *ü*.
A mássalhangzók: *cs*, *j*, *k*, *kk*, *l*, *m*, *n*, *ny*, *p*, *pp*, *r*, *s*, *sz*, *t*, *tt*.
- 2) A magyar fonémaállománynak a magyar nyelv története folyamán kialakult tagjai:
A magánhangzók: *a*, *á*, *ē*, *é*, *í*, *ó*, *ő*, *ú*, *ű*.
A mássalhangzók: *b*, *c*, *d*, *dz*, *dzs*, *f*, *g*, *gy*, *h*, *ty*, *v*, *z*, *zs*.
- 3) A visszaszorult és kiveszett fonémák:
A magánhangzók: kihalt a mély hangrendű (veláris) *i*, nyelvjárási szintre szorult vissza az illabiális („palóc”) *a* és az *ē*. A beszélt köznyelvből kiszorulóban van a zárt *ē* annak ellenére, hogy a magyar nyelvközösség tagjainak többsége használja.
A mássalhangzók: kihalt a *β*, *cs*, *dzs*, *γ*, *χ*, *ϑ*, *nycs*, *η*, *ηk*, *sz*, szűk nyelvjárási szintre szorult vissza az *ly*. (A *kapj* és *pech* szavakban ejtett szóvégi mássalhangzót nem tekintjük jelentés-megkülönböztető beszédhangnak.)

Megjegyzések: a magyar nyelvterületen nyolc magánhangzórendszer-típus és öt mássalhangzórendszer-típus volt még a 20. század első felében. Ez a köznyelvel szembeni nyelvjárási fonémátöbbleteknek és -hiányoknak a következménye. Bizonyos mai magyar nyelvjárásokban többletfonémaként jelentkezik az *é*, *ó* és *ő*, amelyek a középső nyelvállású hosszú magánhangzók (*é*, *ó*, *ő*) kétféle kettőshangzós megvalósulásainak a következményei (*i^é*, *o^u*, *ő^ü*): csak az északkeleti nyelvjárási régióban fordulnak elő szigetszerűen. A moldvai csángó nyelvjárásokban (román nyelvi hatásra) megvan a veláris *i* és *ë* is. A köznyelvel szembeni egyetlen mássalhangzó-többlet a nyelvjárásokban az *ly*, amely a középpalóc nyelvjárásokra jellemző.

A **hangváltás** az a folyamat, amelynek során valamely nyelv beszédhangjainak a körében módosulások következnek be. Funkcionális szempontból a legfontosabb változás valamely új hang kialakulása és egy korábbiaké a kiveszése. E szempontból a hangok használati gyakoriságának és hangszínének a változásai kevésbé lényegesek. A hangváltásoknak három fő típusa van:

1) Szabályos hangváltások (hangváltási tendenciák). Ha egy hang (fonéma) azonos hangkörnyezetben, azonos nyelvváltozatban és nagyjából azonos időben szinte mindig azonos módon változik meg. Ilyen volt például a finnugor örökségbe tartozó szavak elején veláris magánhangzó előtt álló *k* hangoknak *χ*-vá alakulása az ősmagyar kor első felében (Kr. u. 500 előtt), lényegében minden korabeli magyar törzsi nyelvjárásban, például: **kala* > ősm. *χalu* 'hal' fn; **kota* > ősm. *χazu* 'ház' stb.

2) Független hangváltások. Ha egy-egy fonéma a hangkörnyezettől függetlenül a saját (nyelvváltozati) területén azonos módon változik meg. Ilyen változás volt a Dunántúl nyugati és részben déli területén a 16. századtól a korábbi palatális laterális *ly* hang *l*-lé alakulása: *lyuk* > *luk*, *gólya* > *góla*, *hely* > *hel* stb.

3) Független (asszociációs) hangváltások. Ha egyes hangok egymásra hatásának nyomán következik be a változás. A változás iránya lehet előre- vagy hátra-
ható. Például a *-vel* rag megváltozhat az előtte álló mássalhangzó hatására: *embervel* > *emberrel*. Ellentétes esetben egy követő hang módosítja az előtte állót: *egészség*, kiejtve [egésség]. A változást okozó hangot indukáló, a megváltozó hangot indukált hangnak nevezzük. Az ilyenfajta változások leggyakoribb formája a közismert **hasonulás (asszimiláció)**, például: 13. sz. eleje (KT.) *mufia* [musjá] > *mossa* (előreható teljes hasonulás); szl. *vidla* > *villa* (hátraható teljes hasonulás); R. *romt* > *ront* (hátraható részleges hasonulás). Így új szótári szóalakok vagy nyelvtani (morfológiai) alakok jöhetnek létre. A magánhangzók körében a magánhangzó-harmóniára való törekvés (l. alább) okozhat hasonulásokat: 1055 (TA.) *balatin* > *Balaton*, 12. sz. vége (HB.) *archangelt* > *arkangyalt*.

3.1.2. AZ ŐSMAGYAR KOR

3.1.2.1. A MÁSSALHANGZÓK

Az ősmagyar kor elejének mássalhangzórendszere

A magyar hangtörténetnek az alakulásában szerepe volt azoknak a változásoknak is, amelyek a szavak hangszerkezetének (fonotaktikájának) a körében zajlottak le. Ezért a magán- és mássalhangzók történetének tárgyalása előtt célravezető röviden szólni arról, milyen volt az ősmagyar kor eleji magyar szavak hangszerkezete, s melyek voltak a hangszerkezet legfontosabb változásai.

A szavak hangszerkezetét illetően a magyar nyelv alapnyelvi örökségként a következő képet mutatta történetének kezdeti időszakában. 1) minden szó magánhangzóra végződött; 2) szó elején nem volt mássalhangzó-torlódás; 3) két magánhangzó nem állhatott egymás mellett a szóalakokban (azaz ismeretlen volt a hiátus, más szóval hangrés); 4) a szótövekhez képzők is járulhattak, s ennek következtében három, négy, esetleg több szótagú szóalakok is lehettek.

Ez a kép az ősmagyar és a korai ómagyar korban gyökeresen megváltozott: az első három pontban megnevezett szabályok érvényüket veszítették. Ugyanis a szavak egy része mássalhangzós végű lett, szó elején megjelentek a mássalhangzó-torlódások és szó belsejében a hiátusok (igaz, megjelentek a hiátustöltő mássalhangzók is). A finnugor alapnyelvre rekonstruálható leggyakoribb hangszerkezetek mai megfelelőikkel egybevetve jól mutatják a számottevő változásokat (V = vokális, azaz magánhangzó, C = konzonáns, azaz mássalhangzó):

VCV fgr. **éc3* > mai magyar *öcs* VC
 CVCV fgr. **śata* > mai magyar *száz* CVC
 VCCV fgr. **amta-* > mai magyar *ad* VC
 CVCCV fgr. **lunta* > mai magyar *lúd* CVC

Ezeknek a változásoknak messze ható hangtani következményei lettek: l. a tövéghangzók záródásáról és eltűnéséről, a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásáról, a hiátusok keletkezéséről és feloldásáról, a kétnyíltszótagos tendenciáról és a pótlónyúlásról szóló fejezeteket.

Az ősmagyar kor elejére föltehető mássalhangzórendszer

A kötőjelekkel közrefogott hang vagy hangkapcsolat csak szó belsejében, magánhangzók között állt.

3. táblázat: A mássalhangzók állománya az ősmagyar kor elején

	Zárhangok	Nazálisok	Réshangok	Affrikáták	Likvidák	Msh.-kapcsolatok
Bilabiális	<i>p, -pp-</i>	<i>m</i>	<i>β</i>			<i>-mp-</i>
Interdentális			<i>ɣ</i>			
Dentálveoláris	<i>t, -tt-</i>	<i>n</i>	<i>sz</i>		<i>l, r</i>	<i>-nt-</i>
Alveopalatális			<i>s</i>	<i>cs</i>		
Palatális		<i>ny</i>		<i>ćs</i>	<i>-ly-</i>	<i>-nyćs-</i>
Veláris	<i>k, -kk-</i>	<i>-ŋ-</i>				<i>-ŋk-</i>

A mássalhangzórendszer változásai

A) Szó belseji helyzet

1. Rövidülés a kettőzött mássalhangzók (gemináták) esetében (a jelölésekhez: *p-* = szókezdő *p*, *-p-* = szó belseji, hangzóközi *p*, *-p* = szóvégi *p*):

-pp- > *-p-* fgr. **läpp3-* > *lep*

-kk- > *-k-* fgr. **čokk3* > *sok*

-tt- > *-t-* fgr. **kutte* > *hat* '6'

2. Spirantizálódás

A változás eredményeként az egyszerű zárhangokból azonos helyen képzett (homorgán) réshangok jöttek létre. A folyamatot a magánhangzó közi *p*, *t* és *k* esetében zöngésülés előzte meg.

-p- > *-β-* fgr. **repäc3* > *raβasz* (> *ravas*)

-t- > *-z-* fgr. **käte* > *kéz*

-k- > *-ɣ-* ur. **joke* > *joye* (> *jó* 'folyó'; vö. *Sajó*, R. *Berekjó* > *Berettyó*)

-m- > *-β-* ur. **nime* > **neβe* (> *név*)

-ŋ- > *-ɣ-* ur. **päŋe* > *feɣe* (> *fő* 'fej')

Az utóbbi két hang esetében első lépésként megszűnt az *m*, illetőleg *ŋ* orrhangúsága, az így létrejött *b* és *g* vett részt a spirantizálódásban. A hangzóközi *m* egyébként több esetben is megmaradt nazális hangnak (pl. *nyom*, *kemény*), a *ŋ* pedig több esetben is csupán a *g* fokig jutott el (pl. *jég*, *egér*).

3. Denazalizáció (orrhangútlanodás)

A folyamat a nazális + zárhang/affrikáta kapcsolatokat érintette. Először a zöngétlen mássalhangzók zöngésültek, majd a nazálisok eltűnésével (orrhangútlanodásával) létrejöttek az új zöngés mássalhangzó-fonémák.

-mp- > *-b-* ur. **kumpa* > *hab*

-nt- > *-d-* fgr. **kunta* > *had*

-*ŋk*- > -*g*- fgr. **tunke*- > *dug*
 -*nycs*- > -*dzs*- fgr. **ońca-r3* > *adzsar* (> *agyar*)

A bemutatott három tendencia feltehetőleg még az ősmagyar kor első felében zajlott le, mivel a 6. századtól kezdve átvett török jövevényszavakban a tárgyalt hangok és hangkapcsolatok megmaradtak eredeti formájukban: a *tenger* *ŋg*-je már nem alakult *g*-vé, a *kender nd*-je nem vált *d*-vé, a *seper p*-je, a *sátor t*-je, a *boka k*-ja nem spirantizálódott.

B) Szó eleji helyzet

Spirantizálódás

Csak a zöngétlen zárhangokat érintette, azokat is eltérő mértékben. A *p*- szinte kivétel nélkül zöngétlen réshanggá (*f*-fé), a *k*- hangkörnyezettől függően réshanggá (*χ*-vá) vált, illetőleg változatlan maradt, a *t*- pedig változatlan zárhang maradt.

p- > *f*- ur. **puna*- > *fon* (l. még: *fül*, *fű*)

Két szóban megmaradt a szókezdő *p*-: ur. **por3* > *por*, ur. **par3* > *para* 'parafa'.
 Néhány esetben a *p*- zöngésült: ur. **per3* > *bőr* (l. még: *bal*, *bog*).

k- > *χ*- ur. **kota* > *ház* (l. még: *hal* ige, fn, *hó*)

A példából látható, hogy a változás csak akkor következett be, ha a szókezdő *k*-t veláris magánhangzó követte. Ha a szókezdő *k* palatális magánhangzó előtt állt, nem történt hangváltozás: fgr. **käte* > *kéz* (l. még: *kér*, *köd*).

t- > *t*- ur. **tumte*- > *tud* (l. még: *tél*, *talál*)

A szókezdő *t*-t tehát nem érintette a spirantizálódás. Ezt igazolhatják a 6. század után átvett török jövevényszavak, hiszen a szókezdő *t*-t tartalmazó szavak ezzel a hanggal kerültek át a magyarba: *tenger*, *tanú*, *torma* stb. Néhány szóban zöngésülést figyelhetünk meg: fgr. **tunke*- > *dug* (l. még: *dob* ige, *domb*).

A szókezdő zárhangok spirantizálódása is az ősmagyar kor első felében zajlott le: az ezután átvett török jövevényszavak szókezdő *k*-ja veláris hangkörnyezetben is megmaradt (*kapu*, *karó*, *kos* stb.).

C) Egyéb hangváltozások

1. Depalatalizáció

Ritka jelenség, de két hangnál rendszeres változást figyelhetünk meg.

**cs* > *cs* fgr. **puć3-r3* > *facsar*

**sz* > *sz* fgr. **śata* > *száz* (l. még: *szem*, *száraz*)

(Újabb kutatások szerint ez a változás az ugor korban zajlott le, ezért a *sz* hang nem szerepel a magyar mássalhangzók táblázatában.)

2. Dezaffrikálódás

A *cs* hang – miután depalatalizálódott – vagy megmaradt *cs*-nek, vagy affrikáta jellegét elveszítve *s*-sé lett:

**cs* > *cs* *facsar*, *csókol* (l. fent; l. még: *csomó*, *öcs*)

**cs* > *s* ugr. **läcz* > *les* (l. még: *hős*, *süly* 'kelés')

A dezaffrikálódáson kívül még két hangot érintő változás történt.

A *ʒ* (mely a fgr. szóeleji *ʃ* és *s* hangokból jött létre a képzéshely eltolódásával) minden esetben elnémult:

(fgr. **sor3-š3* >) ugr. **ʒoras* > *arasz* (l. még: *epe*, *ujj*)

(fgr. **šer3* >) ugr. **ʒere* > *ér* 'vízfolyás' (l. még: *egér*)

A *β* általában megmarad: ur. **βete* > ősm. **βize* (> *víz*), ősm. **neβe* (> *név*); szókezdő helyzetben néhány szóban eltűnt: fgr. **βitte* > *öt*.

D) A kétnyíltszótagos tendencia néven ismert hangtani jelenség is hatott bizonyos mássalhangzókra. A két vagy három (esetleg négy) egymást követő nyílt (vagyis magánhangzóra végződő) szótagból álló szóban a második vagy harmadik nyílt szótagból kieshet a magánhangzó. Ezáltal két mássalhangzó kerülhet egymás mellé. Ezt igazolhatja a HB. *hotolm* 'hatalom' szava is, mely nyilván egy korábbi, ősmagyar **χotolomu* (az adott korszakban még meglévő tövéghangzót tartalmazó) szóból alakult. A két mássalhangzó közötti magánhangzó kiesésével az egymás mellé kerülő mássalhangzók hatnak egymásra, így fonémaváltozatok jöhetnek létre. Az *m* és a *g* vagy *k* közötti egykori magánhangzó kiesése következtében jött létre az *η* változat: R., N. *imeg* > **imegem* > **imgem* > *ing* [iŋg]; hasonlóan: **emegem* > **emgem* > *engem* [eŋgem].

A kétnyíltszótagos tendencia mind a magánhangzókat, mind a mássalhangzókat érintette: az előbbieket esetében kiesésükkel megváltozott a szavak hangszerkezete, az utóbbiak esetében pedig új hangváltozat jött létre. A tendencia még ma is hat a gyors vagy kevésbé igényes beszédben, illetve néhány nyelvjárásban; például *tanítani* > *tanítani*, *akkumulátor* > *akkumlátor*, *áramot* > *ármot*.

E) Összegzés

1. A fonémaállomány változása

Az ősmagyar kor folyamán nyolc új mássalhangzó keletkezett. A zárhangok között megjelent a *b*, *d* és *g*; a réshangok sorában új hang az *f*, a *χ*, továbbá a *z* és a *γ*; új fonéma az affrikáta *džs*. Teljesen eltűnt a szókezdő interdentális *ʒ*, valamint a *cs*, mely *cs*-vé alakult át. Az önálló *η* fonémából hangváltozat lett.

2. A fonémagyakoriság változása

A *p* fonéma gyakorisága erősen csökkent. A veláris magánhangzók előtt álló *k* fonémák spirantizálódásából fakadó időleges aránycsökkenést kiegyenlítették az ilyen hangkapcsolatot tartalmazó török jövevényszavak: *karó*, *kóró*, *kapu*. Török

jövevénytörzsek hatására lényegesen megnőtt a *b* fonémák száma, és ezek hatására szókezdő helyzetben is gyakorivá váltak: *barom*, *bor*, *búza*. Ugyancsak török jövevénytörzsekkel szaporodott el a *dzs* fonéma (mely az ómagyarban *gy*-vé alakult): tör. **jīnjū* > *gyöngy*; l. még: *gyapjú*, *gyertya*, *gyűrű*. A jésített *dzs*-vel kapcsolatban is megoszlanak a vélemények: számol vele E. ABAFFY (2003: 119), GERSTNER (2013: 25), nem számol vele KIS TAMÁS (2013: 289, 2014: 119). A jövevénytörzsek az ősmagyar korban új fonémát nem honosítottak meg, csak egyesek gyakoriságát és a szóban elfoglalt helyét változtatták meg.

F) A mássalhangzórendszer az ősmagyar kor végén

A táblázatban félkövér szedés jelöli az újonnan keletkezett fonémákat, zárójelben állnak a korszak folyamán eltűnt fonémák.

4. táblázat: A mássalhangzók állománya az ősmagyar kor végén

	Zárhangok (zöngétlen – zöngés)	Nazálisok	Réshangok (zöngétlen – zöngés)	Affrikáták (zöngétlen – zöngés)	Likvidák
Bilabiális	<i>p – b</i>	<i>m</i>	<i>β</i>		
Labiodentális			<i>f-</i>		
Interdentális			<i>(θ-)</i>		
Dentálveoláris	<i>t – d</i>	<i>n</i>	<i>sz – z-</i>		<i>l, r</i>
Alveopalatális			<i>s</i>	<i>cs</i>	
Palatális		<i>ny</i>	<i>j</i>	<i>(ćs) dźs</i>	<i>-ly-</i>
Veláris	<i>k – g-</i>	<i>(-ŋ-)</i>	<i>χs – -γ-</i>		

3.1.2.2. A MAGÁNHANGZÓK

5. táblázat: Az ősmagyar kor elejére föltehető magánhangzórendszer

Veláris		Palatális	
Illabiális	Labiális	Labiális	Illabiális
<i>í</i>	<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>
	<i>o</i>		<i>ë</i>
<i>á</i>			<i>e</i>

A) Vitatott kérdés, hogy volt-e a magyarban **veláris *j***. Az igenlők szerint az ősmagyarban és az ómagyar kor első évszázadaiban élt ez a beszédhang úgy, hogy bizonyos nyelvjárás(ok)ban már az ősmagyar korban palatális *i*-vé vált (E. ABAFFY 2003: 321, GERSTNER 2013: 25). E fonéma ősmagyar (sőt alapnyelvi) meglétét általában mai nyelvi példákkal szokás igazolni: ur. **ñele* > ősm. **nyil̥s* > *nyila-(t)*,

nyila-(k), tehát a toldalék előtti veláris magánhangzó igazolhatja a hangsúlyos tőmagánhangzó veláris voltát; l. még: *iszom*, *inam*. Bizonyítékként szokás olyan honfoglalás előtti török jövevényszavakat is felhozni, amelyekben a törökre is *j* rekonstruálható: tör. **qiyin* > *kín(os)*, tör. **ariq* > *árok*. Az azonban nem teljesen egyértelmű, hogy az *i* betűvel jelölt hangnak mi volt a fonetikai hangértéke, tehát mennyire lehetett esetleg *u*-nak érzékelni. Az újabb kutatások alapján az olyan török eredetű jövevényszavakban, mint például a *bársony*, *sátor*, *tolmács*, amelyekben a mai *o* helyére korábban csupán *i*-t feltételeztek, *u* hang is rekonstruálható. Az ellenvéleményt legrészletesebben kidolgozva KIS TAMÁS fogalmazta meg (2005, 2014). A kérdés megválaszolásának kulcskérdése az, hogy örökölhette-e a magyar nyelv a veláris *j*-t a finnugor vagy az ugor alapnyelvből. Ha ugyanis örökölhette, mert megvolt bennük, de legalábbis az ugorban a veláris *i*, akkor magától értődik a szóban forgó fonéma feltételezése az ősmagyar korra. Ha viszont nem örökölt fonéma a veláris *j* a magyarban, akkor külön magyarázatra szorul a feltételezése. Amit tudunk, az az, hogy az alapnyelvi vokalizmussal foglalkozók között sincs teljes egyetértés ebben a kérdésben. Jól mutatja, hogy BEREZKI 2003-as összefoglalásában felsorolja ugyan neves finnugor nyelvészek magánhangzórendszer-rekonstrukcióit, de állást nem foglal. HONTI 2015-ös levélbeli tájékoztatása szerint sem lehet egyik javaslatot sem kizárólagosan érvényesnek tekinteni. Ha nem lehetett örökölt fonéma a veláris *j* a magyarban, de feltételezzük az ősmagyar kor későbbi szakaszainak bizonyos nyelvjárásaira, akkor gondolhatunk arra, hogy rendszerkényszer következményeként jelent meg a szóban forgó beszédhang (a felső nyelvállású magánhangzók, az *i*, *u* és *ü* megvoltak már, s csak a veláris *j* hiányzott ebből a sorból). Ebben az esetben viszont indukáló tényezőként szóba jöhet török, később pedig szláv nyelvi kontaktushatás is. Annak ismeretében tehát, hogy az alapnyelvi vokalizmus-ismeretek alapján így is, úgy is lehetett, mi számolunk a veláris *j*-nek egykori meglétével a magyarban (bizonyos magyar nyelvjárásokban s bizonyos ideig).

B) A palatális *ü* hangról is azt feltételezhetjük, hogy nem volt meg minden nyelvjárásban. A fonéma meglétét azonban támogatják az olyan etimológiák, amelyekben az alapnyelvre kikövetkeztetett alakokban *i* és *ü* egyaránt szerepelhet: ur. **kintz* vagy *küntz* > *köd*; fgr. **sile* vagy *süle* > *öl* fn.; l. még: *köt*, *köz* (ezekben az *ü* > *ö* változás az ómagyar korban zajlott le).

C) A tővégi magánhangzók záródása

Számos nyelvi tény igazolja azt, hogy az ősmagyar kor kezdetén a magyar szavak magánhangzóira végződtek. Erre utal a nyelvhasználat, melynek segítségével a rokon nyelvek ismeretében az alapnyelvi szavak végére magánhangzót rekonstruálhatunk: fgr. **kota* > *ház*, ur. **tumte-* > *tud*, fgr. **βántz-* > *véd*, ur. **kala* > *hal* fn. Egyes török jövevényszavak is ilyen hangszerkezetre utalnak: **ayaçi* > *ács*, **jinjü* > *gyöngy*. Korai nyelvemlékeink közül például a TA. (1055) több ada-

ta szótári alapalakban is tartalmazza még a szóvégi magánhangzót: *hodu* [χodu] > *had*; *nogu* [nodzsu] > *nagy*; *feheruuaru* [feχērüβāru] > *Fehérvár*. A mai magyar nyelvben az ún. ősi, egyelemű, mássalhangzós toldalékok (pl. *-k* többesjel, *-t* tárgyrag, *-s* melléknévképző, *-k* igerag) előtt is megjelenik az egykori tövéghangzó, amelyhez kapcsolódtak az említett toldalékok: *háza-k*, *háza-t*, *háza-s*, *hozo-k*.

Az ősmagyar korban kezdődött a tövégi magánhangzók eltűnése, a folyamat az ómagyar korban fejeződött be: ez is utal arra, hogy ez a tendencia meglehetősen lassú volt. Az ősmagyar kor elején a szó végén csak alsó vagy középső nyelvvállású magánhangzók álltak (erre utalnak az alapnyelvi rekonstruált alakok is): fgr. **kota* (> *ház*), ur. **elä-* (> *él* ige), ur. **ñole-* (> *nyal*). Az ősmagyar kor folyamán a szóvégi, tehát hangsúlytalan magánhangzók fokozatosan a legkevésbé hangzós felső nyelvvállású magánhangzókká záródtak (redukálódtak): *u* (esetleg *j*), *i* és *ü* hanggá alakultak. Korai nyelvemlékeink még jól mutatják ezt az állapotot: 950 k. (Konszt.) *μεγέρη* [medzseri] > *Megyer*, [1018 k.] (VeszprAd.) *Σομβότου* [szombotu] > *szombat*; l. még a TA. fent idézett példáit.

A záródási folyamat időbeliségére természetesen csak következtetni tudunk, de a Kr. u. 5. század után átvett török jövevényszavak beilleszkedési formái jól tükrözik a változás egyes szakaszait. Ezekből először is arra következtethetünk, hogy az 5. századra az alapnyelvi eredetű szavak végén álló, egykor nem zárt magánhangzók már zárt, felső nyelvvállású hangokká váltak. Ha ugyanis az 5. század után átvett török szavak alsó nyelvvállású magánhangzóra (*a*-ra vagy *e*-re) végződtek, azok már nem vettek részt a záródási folyamatban, hanem – hanghelyettesítéssel – *á* vagy *é* szóvéggel honosodtak meg: tör. **alma* > ősm. **álmá* (l. *almá-t*, *almá-k*), tör. **täβä* > ősm. **teβé* (l. *tevé-t*, *tevé-k*). Ha viszont az ebben az időszakban átvett török szavak felső nyelvvállású, zárt magánhangzókra végződtek, a szóvéget tekintve egyszerűen beilleszkedtek a korabeli magyar szavak közé, és az ómagyar korban – az alapnyelvi eredetű szavakhoz hasonlóan – szótári alapalakban ezek végéről is eltűntek a magánhangzók: tör. **ayaçi* > *ács*, tör. **berü* > *bér*.

D) A kettőshangzók (diftongusok)

Az ősmagyar korban a diftongusok a félhangzó *i*-re végződtek, azaz illabiális utótagúak voltak. Az *i* előtt palatális és veláris magánhangzó egyaránt állhatott. Alapvetően három toldalék indította el a diftongusok keletkezését. 1) A korszak elején a **múlt idő jele** az alapnyelvi eredetű *i* volt; ez az igék tövégi magánhangzójához kapcsolódott: *nyele + i* > *nyelej* (> *nyelé*), *fona + i* > *fonaj* (> *foná*). – 2) Az alapnyelvi **si* 3. személyű személyes névmásból létrejött ***i* E/3. birtokos személynél** is kettőshangzót alkotott a tövégi vokálissal: *szeme + i* > *szemej* (> *szemé-ben*), *foga + i* > *fogaj* (> *fogá-t*). – 3) A *hová?* kérdésre válaszoló alapnyelvi eredetű **latívuszrag** is *i* alakú volt: *ele + i* > *elej* (> *elé*), *ala + i* > *alaj* (> *alá*).

Ehhez a helyzethez igazodtak a honfoglalás előtt a törökből átvett bizonyos jövevényszavak is: tör. **bakay* > *boká-t*, tör. **buyzay* > *búzá-s*.

E) A hosszú magánhangzók

Az ősmagyar kor első felében még nem számolunk hosszú magánhangzókcal. Az illabiális utótagú diftongusok egyszerűsödése hosszú *á*-vá és *é*-vé (illetőleg *i*-vé) a korszak végére zajlott le (a példákat l. a diftongusokat tárgyaló részben).

F) A magánhangzó-harmónia

A magánhangzó-harmónia, vagyis az a jelenség, hogy a szóalakok vagy csak magas, vagy csak mély hangokból állhatnak – feltehetőleg már az alapnyelvet is jellemezte. A ma is tapasztalható vegyes hangrendűség azonban már korán kialakult. 1) A veláris *j* (szűk nyelvjárási körben) palatalizálódhatott *i*-vé, csak a toldalékok magánhangzója utal az eredeti veláris magánhangzóra: például *nyilak*, *iszom*, *kínoz*. – 2) A veláris magánhangzó + *j* félhangzóból álló kettőshangzók ritkán *é*-vé vagy *i*-vé alakultak. Ez történt például a feltételes mód E/1. általános ragozása alakjában: *lát-noj*k > *lát-nék*.

3.1.3. AZ ÓMAGYAR KOR

3.1.3.1. A MÁSSALHANGZÓK

6. táblázat: Az ómagyar kor elejére föltehető mássalhangzórendszer

	Zárhangok (zöngétlen – zöngés)	Nazálisok	Réshangok (zöngétlen – zöngés)	Affrikáták (zöngétlen – zöngés)	Likvidák
Bilabiális	<i>p – b</i>	<i>m</i>	<i>β</i>		
Labiodentális				<i>f-</i>	
Dentialveoláris	<i>t – d</i>	<i>n</i>	<i>sz – -z-</i>		<i>l, r</i>
Alveopalatális			<i>s</i>	<i>cs</i>	
Palatális		<i>ny</i>	<i>j</i>	<i>dzs</i>	<i>-ly-</i>
Veláris	<i>k – -g-</i>		<i>χs- – -γ-</i>		

A mássalhangzórendszer változásai

A) A vokalizálódás (magánhangzóvá válás)

A *β* és a *γ* a szavak meghatározott helyén felső nyelvállású labiális félhangzóvá, *u*-vá vagy *ü*-vé alakul (vokalizálódik). Ezek a félhangzók az előttük álló teljes magánhangzóval kettőshangzót alkotnak, melyekből később hosszú magánhangzók jönnek létre (l. alább).

β – Magánhangzóvá alakulása tövéghangzó nélküli szóvégen és szó belseji szótagzáró helyzetben következett be. Szó végén: korai ősm. **kibe* > kései ősm.

**kiβ* > korai óm. *kiü* (> *kü* ~ *kö*); korai ősm. **toβe* > kései ősm. **toβ* > korai óm. *toü* (> *tó*). Szó belsejében: tör. **kāβrič* > 1055 (TA.) *keurif* [keüris] (bár ennek olvasata még [keβris] is lehet) (> *köris*).

γ – Vokalizálódása szóvégen következett be. Így jött létre az alapnyelvi *-*k*-ra (ősm. γ-ra) visszavezethető folyamatos melléknévi igenévképző: [1018 k.] (Veszpr.-Ad.) *σαμταγ* [számtáγ] (> *szántó*); 1055 (TA.) *meneh* [mēneγ] (> *menő*). Hasonló módon alakult számos honfoglalás előtti török jövevényszavunk szóvége: tör. **qumlaq* > kései ősm. **kumlay* > korai óm. *komlau* (> *komló*); ilyenek még: *apró*, *karó*, *tanú* stb. A γ átalakulását jól mutatják a TA. adatai. A spiránst tartalmazó *meneh* [mēneγ] (= *menő*) és *azah* [ászáγ] (= *aszó*) alakok mellett már kettőshangzós alakok is szerepelnek: *fer-teu* [fērteü] (= *fertő*) és (tör. **jīsnaγ* >) *gisnav* [džsisznáü] (= *disznó*). – A β és a γ általános szóvégi vokalizálódása a 10. századtól nagyjából a 12. század közepéig tarthatott.

B) A képzés helyének eltolódása

β > v – Szó elején szinte teljes körű változás: ur. **βete* > ősm. **βizü* > *víz*; fgr. **βäntz-* > ősm. **βēdū* > *véd*; l. még: *vér*, *vigyáz* stb. (Szó belseji változásához l. a hiátussal foglalkozó részt). A β > v változás idejét nehéz megállapítani, ugyanis a korabeli emlékekben mindkét hang jelölésére az *u*, *v*, *uu*, *w* jeleket használták. Egyes szavak kétféle, egyrészt *v*-vel, másrészt *b*-vel történt írása azonban arra utalhat, hogy az ómagyar kor elején az említett betűk inkább β-t takarnak: *Viola* ~ *Byola*. A lat. *Valentinus* (mely az átvételkor nyilván β-vel hangzott) > *Bálint* megfelelés is ebbe a sorba illeszkedik. A változás idejére következtethetünk egyes német jövevényszavak meghonosodott magyar alakjából, illetve bizonyos magyar szavak román formájából. Több német (bajor-osztrák) eredetű szóban ném. β > m. *b* megfelelést találunk: ném. *wagner* > *bognár* 'kocsigyártó' (1392); ném. *wicken* > *bükköny* 'egy fajta takarmánynövény' (1549). Az átvétel idejében (feltehetőleg a 12–13. század fordulóján) a nyugati magyar nyelvjárásokban már nem volt β, így hanghelyettesítéssel *b* került az említett szavak elejére.

A románban (amelyben mindig volt dentalveoláris *v* hang) számos magyar közszo és településnév honosodott meg, például *oraș* < m. *város*, *Oradea* < m. *Várad*. Ezek arra utalnak, hogy a románban hanghelyettesítés történt: a magyar β fonémát egy ajakkerekítéses veláris magánhangzóval váltották fel. A 13. század első felében a β-nak még meg kellett lenni, de későbbi átvételek arra utalnak, hogy a keleti magyar nyelvjárások némelyikében még a 16. században is volt β hang. Ma ez még jellemző egyes moldvai magyar nyelvjárásokra. – A β > v változás tehát nagyjából a 12–13. század fordulóján indulhatott meg a nyugati magyar nyelvterületen, és csak lassan terjedt ki más nyelvjárásokra is.

χ > h – Az ómagyar kor elején szinte kizárólag alapnyelvi szavakban fordul elő a veláris zöngétlen réshang χ: fgr. **kota* > ősm. **χāzu* > *ház*; *hal* ige és fn, *három* stb. Egyes jövevényszókban is megtaláljuk: alán *χīd* > *hid*; szl. *cholm* >

1055 (TA.) *holma* [χolmá] (= halma), szl. *blcha* > 1223 *Bolchas* (= bolhás). – Mind szókezdő, mind szó belseji helyzetben a veláris χ egy képzéshellyel hátrább képződő laringális *h*-vá alakult. A változás idejét a 11–13. századra tehetjük.

dzs > gy – Szó belsejében és szó végén a *dzs* képzéshelye kicsit hátrább tolódik, de megmarad a palatális területen: *lág*y, *lé*gy, *mag*yar. Szó elején török jövevényszavakkal honosodik meg: tör. **ǰumur* > ősm. *džsumur* > *gyomor*; l. még: *gyap*jú, *gyümölcs* stb. A *d* végű igék felszólító módjában is *dzs* > *gy* változást figyelhetünk meg: HB. *oggun* [addžson] (= adjon). A *dzs* valószínűleg a 13. századtól kezdve alakult át *gy*-vé, és a korszak végén már nincs nyoma a rendszerben. Erre utalhat az is, hogy az oszmán török *ceb* [dzseb] szó a 16. század közepén *zs*-vel, tehát hanghelyettesítéssel került be a magyar szókészletbe: *zseb*.

C) A palatalizáció (jésülés)

Ha a *t*, *d*, *l*, *n* mássalhangzókhoz *j* kapcsolódik alkalmi (természetes) palatalizáció következik be. Ilyenkor a kiejtésben legtöbbször hosszú mássalhangzó keletkezik. A hasonulás következtében létrejövő mássalhangzót nyelvemlékeink hosszú ideig általában írásban jelölik is: 12. sz. vége (HB.) *oggun* [aggyon] (= adjon), 1372 u. (JókK.) *meg tellyefewlt* [megtejjesült] (= megteljesült), 1416 u. (MünchK.) *megkènned* (= megkenjed).

A *t* + *j* kapcsolatból – ellentétben a fent említettekkel – új fonéma, a *ty* jött létre az ómagyar kor folyamán. Korábbi hiányára a *t* végű igék felszólító módú alakjai utalnak. Az ősmagyarban a *t* + χ (> *j*) módjel kapcsolatból nem *ty* ~ *tty* jött létre, hanem az ehhez közel álló, a rendszerben már meglévő *ss* vagy *cs*: 12. sz. vége (HB.) *vezeffe* (= vezesse), 13. sz. közepe (ÓMS.) *thekunched* [teküncsed] (= tekintsed).

Az *l*, a *t* és az *n* esetében létrejöhet állandó palatalizáció is. Ez leginkább a magánhangzó előtt álló *l* fonémát érintette. Az így kialakult *ly*-s alak válik egy idő múlva szótári szóalakká, például *mél* > *mély*: 1075 *Mel* > 1329 *Melyespataka* (= Mélyespataka) > 1372 u. (JókK.) *mely* (= mély); l. még: *személy*, *zámoly*, *tevelyeg*, *olyan*, *folyó* stb.

Egyes jövevényszavakban *rt* > *rty*, illetőleg *sti* > *sty* palatalizálódást figyelhetünk meg: tör. **ǰarta* > *gyertya*, lat. *charta* > *hártya*; lat. *hostia* > *ostya*, lat. *sacristia* > *sekrestye*.

D) A mássalhangzó-torlódás feloldódása

Az ősmagyarban – mint láthattuk – szó elején nem volt CC hangkapcsolat, azaz mássalhangzó-torlódás: ilyeneket sem az alapnyelvi örökség szavai, sem pedig a jövevényszavak nem tartalmaztak. A honfoglalást követően viszont a szláv nyelvekből, a latinból és a németből számos olyan szó került a magyarba, amelyekben a szó elején mássalhangzó-kapcsolat állt. Ennek a feloldására erős törekvés mutatható ki nagyjából az ómagyar kor végéig. A mássalhangzó-torlódások megszüntetése különböző módokon történt.

1. Szó elején

a) A torlódás elé ejtéskönnyítő magánhangzó kerül (előtét hang). E magánhangzó vagy a következő szótagi magánhangzó hangrendjével azonos, vagy a hangrend szempontjából semleges *i* vagy *ë*: szl. *dvorъ* > 1200 k. *uduor* (> *udvar*); szl. *stol* > 1293 *oztol* (> *asztal*); lat. *scola* > 1517 *scolat* > 1495 e. *ofcolaiaba* ~ 1507 *Efkolat* ~ 1544 *iskolabol*; ném. *strang* > 1494–1495 *strang* > 1493 *Istrangoth* ~ 1518 *estrangh* (> *istráng* 'kötél').

b) A torlódás feloldásának leggyakoribb módja, hogy a torlódó mássalhangzók közé egy magánhangzó kerül (bontóhang): szl. *brat* > 12. sz. vége (HBK.) *bratym* > 1211 *Barath*; lat. *planta* > 1488 *planth* > 1372 u. (JókK.) *palantaja* (= palántája); ném. *schlacke* > 1556 *slak* > 1522 *Salak*.

c) Ritkább jelenség a torlódás első hangjaként álló β vokalizálódása: szl. *vnu-ka* > 1209 *Vnuca* (= unoka), szl. *vlasi* > 1138 *vlas* [feltehetőleg még β lász] > 1181 *Uloz* [ulasz] (= olasz). A torlódás második tagjaként álló β kiesik: szl. *svobodъ* > 12. sz. vége (HB.) *zoboducha* [szabadučxa] (= szabadítsa); ném. *schwager* > 1450 *Swogor* > 1512 *Sogor*.

2. Szó belsejében

A kétnyíltszótagos tendencia és a tövégi magánhangzók eltűnése miatt gyakran került a szóvégre két mássalhangzó. Ha ehhez a szóvéghez mássalhangzóval kezdődő toldalék járult, hármas torlódás jött létre: **hatalmu* > *hatalm* : *hatalmban*. Ilyenkor bontóhanggal oldódott föl a torlódás: *hatalomban*. Az ilyen alakokból a toldalék elhagyásával jöttek létre a szóvégen torlódást már nem mutató alakok: *bizalom*, *siralom*, *szerelem* stb.

E) Az ómagyar korban keletkezett mássalhangzók

c – Korábbi meglétének hiányára az utal, hogy a korai ómagyar kori szláv és német jövevényszavak eredeti *c*-jét hanghelyettesítés pótolja.

Szó végén *t*: szl. *nemec* > 1086 *Nemti*, 1219 *Nemeth* (= német); szl. *Moranъcb* > 1138 (DömAd.) *Maraut* (= Marót). – Szó elején *cs*: szl. *cěsarъ* > 1233 *Chasar* (= császár); szl. *cěvbъ* > 1319 *Cheu* (= cső); ném. *zapf* > 1389 *Chapus* (= csap fn).

A *c*-hez hasonló hang már az ősmagyar kor végén is létrejöhetett a *-t* és *-d* végű igerék E/2. személyű *-sz* igeragos alakjaiban, ezeknek a hangoknak az összeolvadásából: *látsz* [lác], *fogadsz* [fógacc] stb. Ez a meghatározott alaktani helyzetben létrejövő hang jó lehetőséget kínált a *c* fonémává válásához, amely jövevényszavak hatására következett be: lat. *cédula*, *cimbalom*, *kancellár*; ném. *cél*, *krajcár*, *perec*; szl. *acél*, *pokróc*.

Az *sz* > *c* affrikálódás is gyarapította a *c*-t tartalmazó szavak számát: lat. *pardus* > 1527 (ÉrdyK.) *pardofok* > 1519 k. (DebrK.) *pardocz* (= párduc); szl. *losos* > 1544 *lazaczot*; rom. *sîmbra* > 1527 (ÉrdyK.) *zymboraf* [szimborás] > 1509 *cimbora*.

zs – Hiányára ugyancsak hanghelyettesítés mutat. A szl. **Kneža* kétféle átvétele utalhat a *zs* fonéma meghonosodására. Konzst. *κνήσα* [Knisá] adata (950 k.)

a *Kenese* helynevet takarja: ez a hanghelyettesítési forma akkor honosodhatott meg, amikor még nem volt *zs* a magyarban. Az 1245-ös *Knysa* (FNESz.) alakot már a *Kanizsa* (Nagykanizsa) adatának tekinthetjük, melyet *zs*-vel olvashatunk.

A *c*-hez hasonlóan a *zs* is létrejöhetett zöngésség szerinti hasonulás eredményeként: az *s* és egy rákövetkező zöngés mássalhangzó a kiejtésben [zs]-nek hangzik: *vas-ban* [vazsban]. Ez a fonéma is ómagyar kori jövevényszavak hatására honosodott meg: szl. *rozszda*, *uzsonna*, *zsr*; lat. *bazsalikom*, *rózsa*, *uzsora*; ol. *dézsma*, *mázsa*, *pajzs*.

v, gy és h – Ezek a fonémák a képzés helyének eltolódásával keletkeztek (l. az erről szóló részt).

ty – Keletkezését a palatalizációval foglalkozó részben tárgyaltuk.

dz – A zöngétlen *c* melletti üres helyet foglalta el ez a hang. A 16. század elején jelent meg, keletkezésében főleg a kétnyíltszótagos tendencia játszott szerepet: a *-doz/-döz/-döz* képző magánhangzójának kiesése miatt *dz* hangkapcsolat jött létre: 1416 u. (BécsiK.) *ouèdeziotec* [övedzjétek] > DöbrK. *ovedzed* [övedzed] (= övezzed). Szórványos adatok affrikálódásra is utalnak: a DebrK. (1519 k.) *adzig* 'addig' szava egy feltehető nyelvjárási **azzig* alakból jöhetett létre. A középmagyar kortól pedig bővebben adatolható a *z > dz* változás is a *dörgölőzik* ~ *dörgölődik* típusú igék köréből.

7. táblázat: A mássalhangzórendszer változásai az ómagyar kor végén

(Az ómagyar korban keletkezett fonémákat félkövér szedés jelzi, a korszak folyamán eltűnt fonémák zárójelben állnak.)

	Zárhangok (zöngétlen – zöngés)	Nazálisok	Réshangok (zöngétlen – zöngés)	Affrikáták (zöngétlen – zöngés)	Likvidák
Bilabiális	<i>p – b</i>	<i>m</i>	(<i>β</i>)		
Labiodentális			<i>f – v</i>		
Interdentális					
Dentialveoláris	<i>t – d</i>	<i>n</i>	<i>sz – z</i>	<i>c – dz</i>	<i>l, r</i>
Alveopalatális			<i>s – zs</i>	<i>cs</i>	
Palatális	<i>ty – gy</i>	<i>ny</i>	<i>j</i>	(<i>dzs</i>)	<i>-ly-</i>
Veláris	<i>k – g</i>		(<i>γs</i>) – (<i>-γ-</i>)		
Laringális			<i>h</i>		

A rendszer átalakulásának egyik lényeges következménye, hogy az üres helyek kitöltésével szinte teljessé vált a zöngés : zöngétlen szembenállás, ami a magyar nyelv egyik legjellegzetesebb sajátossága (a *cs* mellől egyelőre hiányzó *dzs* a középmagyar kor terméke lesz). – A hosszú mássalhangzók kialakulásával létrejön a rendszerszerű szembenállás, ami szintén jellemzője a magyar nyelvnek. – A korszak elején még erős a törekvés az idegen eredetű szavakban jelentkező szó

eleji mássalhangzó-torlódások feloldására. Ezáltal viszonylag jól őrződik az uráli-finnugor alapnyelvi szavakra jellemző CV- vagy VC- szókezdet.

3.1.3.2. A MAGÁNHANGZÓK

8. táblázat: A rövid magánhangzók rendszere az ómagyar kor elején

Veláris		Palatális	
Illabiális	Labiális	Labiális	Illabiális
<i>i</i>	<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>
	<i>o</i>		<i>ë</i>
<i>á</i>			<i>e</i>

Az ómagyar korszak elején a rövid magánhangzók közül szó végén csak a felső nyelvállású, zárt magánhangzók állhattak. A szóvégen ezektől eltérő hangokat tartalmazó jövevényszavak hanghelyettesítéssel, hosszú *á*-val és *é*-vel honosodtak meg: szl. *britva* > *borotva*: 1416 u. (BécsiK.) *megborotualuan* [megborotváltván]; szl. *sluga* > *szolga*: 13. első eleje (KTSz.) *fulgam* [szulgám] (= szolgám); szl. *šeno* > *széna*: 1055 (TA.) *zenaia* [szénájá]; ol. N. *tórso* > *torzsa*: 1395 k. (BesztSzj.) *torfa* [torzsa]. (A szóvégi hosszú *ó* kialakulása után átvett idegen eredetű, az átadó nyelvben rövid szóvégi *o*-t tartalmazó szavak már természetesen hosszú *ó*-val honosodtak meg, például *lottó*, *korzó*, *metró*.)

A) A veláris *i* kérdése

Korai ómagyar kori meglétét egyes török jövevényszavak magyar megfelelőivel igazolhatjuk. A hangsúlyos szótagban álló török veláris *i* megfelelője a magyarban a palatális *i*: tör. **qijin* > *kín(öz)*, tör. **jryaq* > *dió(ból)* stb. A török palatális *i*-nek viszont általában *ë* vagy *ü* (> *ö*) felel meg a magyarban: tör. *bitik* > *bétű*, tör. **jimiš* > *gyümölcs*, tör. **tiker* > *tükör* stb. Tehát a palatális *i* nyíltabbá vált (*ë*) vagy labializálódott (*ü*), a veláris *i* pedig palatalizálódott (*i*). Ez utóbbi folyamat természetesen már csak akkor következett be, miután az *i* > *ë*, illetőleg *i* > *ü* változás lezajlott, vagyis az eredeti török veláris *i* magánhangzókól létrejött magyar palatális *i*-k már nem vettek részt a nyíltabbá válásban és a labializálódásban. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a veláris *i* átalakulása már az ősmagyar korban elkezdődhetett, majd ez a hang az ómagyar korszak végére teljesen eltűnt.

B) A tövégi rövid magánhangzók eltűnése

Az ősmagyar kori változások során láthattuk, hogy a korszak végére a tövek végén már csak felső nyelvállású, zárt magánhangzók álltak. Ősmagyar kori egyelemű toldalékok előtt ezek a tövégi magánhangzók alsó vagy középső (tehát feltehetőleg eredeti) nyelvállásúak maradtak: *háza-so-ka-t*. A tövégi (szóalak

végi) magánhangzók a szótári alapalakokból idővel eltűntek, így jöttek létre például a uráli-finnugor alapnyelvben tövégi vokálist tartalmazó **kota*, **käte*, **amta* stb. alakokból (sorrendben) a *ház*, *kéz*, *ad* stb. alakok.

A tövégi magánhangzók korai ómagyar kori meglétét jövevényszavakkal igazolhatjuk. Ha az átadó nyelvben egy szó mássalhangzóra végződött, az a magyarban analogikusan tövéghangzót kapott: tör. **qoč* > 1138 (DömAd.) *Kofu* [kosu]: *kos*; tör. **türk* > 1055 (TA.) *turku* [türkü]: *török*. Ezek az analogikus magánhangzók az alapnyelvi szavak végén levő tövéghangzókhoz hasonlóan eltűntek. Ha az átadó nyelvi szó végén felső nyelvválású magánhangzó állt, azt a korabeli magyar nyelvérzék „igazi” tövéghangzónak foghatta fel, így ezek a szavak könnyen beilleszkedtek a rendszerbe, majd az ezek végén álló magánhangzók is eltűntek: tör. *ayači* > *ács*, szl. *vlasi* > *olasz*.

A TA.-ban több szón is labiális tövéghangzót találunk: *hodu* (= had), *zilu* [szjilu] (= szil ’fafajta’), *feheruuaru* [feħerüβaru] (= Fehérvár). A tövéghangzók eltűnése a 11. században erőteljesen zajló folyamat, mely a 13. század elejére-közepére befejeződött.

A magyar nyelv későbbi története során átvett mássalhangzós végű szavak toldalékolásakor is megjelenik egy analogikus magánhangzó az egyelemű, alapnyelvi eredetű toldalékok előtt. Ezeket már legfeljebb csak az egységes terminológia miatt nevezhetjük tövéghangzókknak, hiszen ezek a szavak szótári alapalakjukban soha nem tartalmazták ezt a magánhangzót. Ezekre azért van szükség (ahol éppen szükség van), hogy a toldalékokat a szavakhoz lehessen kapcsolni (és ilyen módon már inkább a toldalékok részévé váltak; l. az alaktani fejezetben is): (lat. >) *templom-ok* (a **templomk* alak nem létezik a magyarban), (ném. >) *bak-ot* (**bakt* helyett), (ang. >) *dzsem-es* (**dzsems* helyett) stb.

C) A nyíltabbá válás

Az egyik legnagyobb hatású tendencia volt, mely a veláris *j* kivételével – eltérő mértékben – minden magánhangzót érintett.

i > ě – Szóvégek kivételével minden helyzetben jelentkezik: 1055 (TA.) *harmuhig* (= három hegy) > 1177 *Hegesholmu* (= Hegyeshalom); 1213 *Kiral* (= király) > 1233 *Kerali* (= királyi). A változás talán a 10. században kezdődött, adataink szerint a 13. században felerősödött, a 14. század végére pedig lezárult.

ě > e – Nehéz kimutatni a változást, mivel csupán a Huszita bibliában tapasztalható a kétféle hang írásbeli elkülönítése. Ebben a zárt *ě* jele az *e* vagy *é*, a nyílt *e* jele pedig az *è*: (BécsiK. 61) *kerezt* [kērēst] > (MünchK. 32) *kèrēst* [kereszt]. Könnyebb a helyzet akkor, ha tudjuk, hogy az *ě* a hosszú *é*-re megy vissza. Ilyen az elbeszélő múlt jele és a E/3. személyű birtokos személyjel: *nézé* > *nézě* > *néze*, *szemé* > *szemě* > *szeme*.

u > o – A szóvégek kivételével minden helyzetben jelentkezik: 1055 (TA.) *fuk* > 1211 (TÖ.) *Foc*; 1247 *Borum* > 1305 *Barom*; ilyenek még: *árok*, *ország*, *szolga* stb. Az ejtés, illetve írás ingadozásának első példája a TA.-ban figyelhető meg:

munorau ~ *monarau* (= mogyoró), és feltételezhetjük, hogy olyan szavakban is *o*-t olvashatunk már, amelyekben még *u*-s írásmódot találunk: 12. sz. vége (HB.) *munda* (= mondá), 13. sz. eleje (KT.) *mufia* (= mossa). A tendencia a 12–13. század fordulóján erősödött fel, és a 14. század elejéig-közepéig tarthatott. Bizonyos ketős alakok máig fennmaradtak: *csuda* ~ *csoda*, *csurog* ~ *csorog*.

o > a – Ez a nyíltabbá válás új fonémát eredményezett: megjelent a magyar hangállományra oly jellemző labiális veláris *a*. Alapnyelvi eredetű szavaink közül itt említhető a TA. *hodu* szavának további nyitódása: 1138 (DömAd.) *Hadadí*. A korabeli helyesírás ebben az esetben sem ad biztos fogódzókat a változás adatlósához, mivel az *o* betű az eredeti *o*-kat, valamint egy ideig a labiális *a*-t is jelölte (l. a helyesírás-történeti fejezetet). Azt azonban valószínűnek tarthatjuk, hogy minél későbbi egy-egy adat, annál valószínűbb az *o* betűnek *a* hangértéke (amíg az *a* betűt át nem veszi az [a] hang jelölését). Korai ómagyar kori jövevényszavak bőven tartalmaznak olyan *o* hangokat, amelyeknek a mai magyarban labiális *a* felel meg: szl. *okol* > 1086: *Ocol* > 1193: *acol* (= akol); szl. *potok* > 1061: *Potok* > 1138: *Patak* (l. még: *bab*, *baj*, *galamb*, *lapát*, *kanca*, *pap* stb.); ném. *bock* > 1211: *Bocu* > 1395 k.: *bach* (= bak); ol. N. *somâr* > 1211: *Somardy* > 1138: *Zamar* (= szamár). Ez a változás a 11. században indulhatott meg, és a 13. század első felétől a 14. század elejéig lehetett a legerősebb.

ü > ö – Az *o* > *a* változáshoz hasonlóan itt is új fonéma jött létre: kialakult a labiális *ö*, mégpedig a szóvégek kivételével minden fonetikai helyzetben. A korszak helyesírása ebben az esetben sem segít a változás időrendjének meghatározásában, mivel az *ü*-t és *ö*-t egyaránt jelölhette az *u*, *v* és *w*. Ezeknek a fonémáknak a világos elkülönítése csak a Huszita bibliában történik meg: *v* jelöli az *ü*-t, *o* pedig az *ö*-t. Néhány példa az *ü* > *ö* nyíltabbá válásra: tör. *kükän* > 1211 *Cucen* [kükény] > 1247 *Kevkeny* (= kökény); tör. **ürük* > 13. sz. második fele (GyS.) *vrvksege* [ürüksége] > 1372 u. (JókK.) *ewrewkewnk* [örökünk]; l. még: *gyöngy*, *tölgy*, *tömlöc*. A tendencia a 13. század elejétől a 15. század elejéig tarthatott.

D) A labializáció

Az ómagyar korszak másik legnagyobb hatású tendenciája volt, amely nem terjedt ki minden lehetséges esetre.

i > ü – A labializáció egyik fontos esete, melyet a legjobban ismerünk. E folyamatot leginkább a szóvégen álló zárt labiális *ü* fonémák hátrafelé ható asszimiláló hatása okozta. Ennek következtében a hangsúlyos szótag illabiális magánhangzója is ajakkerekítésessé vált, s ebben a formában rögzült. Például: 1211 *Scimis* [szimis] (= szemes) > 1212 (BBB) *Zemus* [szēmüs] > 12. sz. vége (HB.) *zumtuchel* [szümtükxel] (= szemetekkel). Az *i* > *ü* labializáció talán már az ómagyar kor utolsó évtizedeiben megindult, a 10. században kezdetét elterjedni, és a 13. századig hatott a legerősebben.

ï > u – Csak hangsúlytalan szótagban érvényesülő változás, mely szintén összefügghet a tővégi magánhangzók labializálódásával. Példák: tör. *ariq* > 1055

(TA.) *aruk* (> 1404: *arok*); tör. *barım* > 1247: *Borum* (> 1305: *Barom*). Az alán *aχsın* palatális *i*-je magyarba kerülve a magánhangzó-harmónia miatt előbb veláris *j* lett, majd labializálódott: HB. *achfcin* [aχszin] > [1237–1240] *Asscun* (> *asszony*). Ez a változás a 12. század végére lezajlott, s ezzel a veláris *j* fonéma eltűnt a magyar nyelvből.

illabiális *á* > labiális *a* – Az *o* > *a* nyíltabbá válással együtt ezzel a változással jött létre a labiális *a* fonéma. Az átalakulás kezdetének és lefolyásának idejét nehéz megállapítani. Ám ha olyan szavakban, amelyekben eredetileg biztosan illabiális *á* volt, és ezt a hangot a korabeli magyar írásbeliségben *o* betűvel jelölték, bizonyosan már labiális *a* hangot is ejtettek a helyén: alán *aχsın* > 12. sz. vége (HB.) *achfcin* [aχszin] > 1268: *Oxun* [asszony]; szl. *chvrastъ* > 1228 k.: *chrast* [feltehetőleg még χrastъ] > 1225: *Horosth* [haraszt]. A tendencia a 11. században indulhatott, talán erre utal a *Balaton* név kettős írásváltozata a TA.-ban: *balatin* és *bolatin*. A tó neve a 13. sz. elején Anonymusnál *Bolotun* alakban fordul elő, és már labiális *a*-val [Balaton]-nak olvashatjuk. A 13. század végére feltehetőleg már lezajlott a labializálódás, ezért a 14. század elejétől keletkezett forrásokban *a* betűvel írt adatokat labiális *a*-val is olvashatjuk: (tör. **japaγu* >) 1332–1337 *Gapyu* [gyapjú]; l. még: *barom*, *csalán*, *gyarló* stb.

E változás következtében a palóc, a moldvai csángó és a szlavóniai magyar nyelvjárás kivételével a magyar nyelvterületen eltűnt az illabiális *á*.

ë > ö – Zárt *ë* a változás kiindulópontja a következő esetekben: 13. sz. eleje (KT.) *lelhetneýnc* > 1372 u. (JókK.) *lewlek* [lölék] (= találták); szl. *pečatъ* > 1416 u. (BécsiK.) *megpeLètle* [mëgpëcsetlé] (= megpecsételte) > 1529: *pewchety* [pöcséti] (= pecsétjei); ném. *zweck* [cvëk] > 14. sz.: *ceuuек* [cövek]. Az ómagyar korból kevés ilyen fajtájú labializációra van adatunk. Több esetben labiállissá válik az *l* + dentális mássalhangzó-kapcsolat előtt álló *ë*: 1086: *Felduuar* > 1291: *Feuldvar* (= Földvár); 1221: *Zeldes* > 1316: *Zeulduar* (= Zöldvár). Ez a jelenség a 13. századtól adatolható.

A fentiekben bemutatott változások nem érintettek minden egyes hangot: például ezért őrzi az eredeti magánhangzót a finnugor eredetű *tud*, a török eredetű *kis* és *kos*, a szláv eredetű *moly* stb. A változások során nyelvjárási eltérések is kialakulhattak, így például az *ö*-zés és *ë*-zés máig tartó fennmaradása (bár erősen visszaszorulóban van).

A magánhangzók nyúlása

Az írásos adatokat ritkán tudjuk segítségül hívni, mert a magyar hangjelölés hosszú ideig nem tesz különbséget a rövid és a hosszú magánhangzó között. Ezért az etimológiára támaszkodva és a későbbi, már biztosan hosszúnak tudható magánhangzóból kiindulva lehet a folyamatokra következtetni.

A) A pótlónyúlás

Egytagú szavakban és többtagúak utolsó szótagjában mutatkozik, és nyilvánvalóan összefügg a tövégi magánhangzók eltűnésével: az így keletkező időtartamhiányt egyenlíthette ki, pótolhatta a tő belseji magánhangzó megnyúlása. A *vize-s* : *víz-ben* szópár azt is mutatja, hogy az ősmagyar kori, egyelemű, mássalhangzós toldalékok előtt a megmaradó tövéghangzó miatt a szótőben nincs időtartam-vesztés, ezért a szótő magánhangzója rövid marad, viszont a később keletkezett és általában magánhangzót is tartalmazó toldalékok a tövéghangzó nélküli, hosszú magánhangzós tőhöz járulnak.

A pótlónyúlás esetei: **i** > **í**: *vize-s* : *víz-ben*, *nyila-m* : *nyíl-ról*; **u** > **ú**: *uta-t* : *út-ról*, *ura-k* : *úr-nak*; **ü** > **ű**: *tüze-s* : *tűz-höz*, *füze-s* : *fűz-től*; **ë** > **é**: *nëgye-d* : *négy-kor*, *fazëka-s* : *fazék-ban*; **e** > **ē** : *keze-m* : R. *kěz-nek*, *jege-s* : R. *jëg-ben* (az **ē** > **é** záródás a középmagyar korban történt meg); **â** > **á**: *nyârâ-t* : *nyár-ig*.

A pótlónyúlás szorosan összefügg a tövéghangzók eltűnésével, ám nem minden esetben következett be, miként a *les*, *mell*, *szel*, *szil* 'fafajta' stb. alapnyelvi eredetű szavainknál sem. A pótlónyúlás hatása a 10. és 13. század közé tehető. Erre az időszakra utal az a nyelvi tény is, hogy *ö* > *ő* és *o* > *ó* váltakozást nem tapasztalunk a tövekben, mivel hosszú *ó* és *ő* nem volt a 13. század előtt (sőt javarészt még rövid *ö* sem). – A *drâma* : *dramatizál*, *papír* : *papiros* stb. nem a pótlónyúlás esetei közé tartozik, mivel az egyes párokat alkotó szavak vagy más-más nyelvből való (és gyakran időben is eltérő) átvételek, illetve ez a fajta kettős-ség már az átadó nyelvben megvolt, tehát a magyar nyelv „készen” vette át ezeket a szóalakokat.

B) A magánhangzonyúlás egyéb esetei

Rövid magánhangzók megnyúlhattak az *l*, *r*, *n*, *ny* előtt: *halâl*, *sârkány*, *oroszlân*, *gyékény*. A hangsúly hatására is bekövetkezhetett nyúlás: tör. **čatir* > *sátor*, tör. **siniq* > *szúnyog*. A török eredetű *ârok*, *bârsony* és más szavak esetében mind a hangsúly, mind az *r* nyújtó hatásával számolhatunk. A szl. *malina* > *málna*, *palica* > *pálca* változásban a hangsúly, az *l* nyújtó hatása, valamint a kétnyíltszótagos tendencia következtében kieső magánhangzó időtartamát pótló nyúlás egyaránt szerepet játszott.

A hiátus (hanghézag)

Két teljes nyomatékú magánhangzó egymás mellé kerülésével hiátus keletkezik. Ennek legfőbb oka az ómagyarban, hogy a β és a γ két magánhangzó között kiesik: ugr. **luβs* > 1055 (TA.) *luazu* [luászu] (= lovász); ősm. **feγe* > 1055 (TA.) *aruk fee* [áruk feé] (= árok feje). A hiátust a magyar beszélőközösség – néhány nyelvjárási esettől eltekintve – mindig igyekezett kiküszöbölni. Ennek módzatai:

1. A két magánhangzó közé hiátustöltő mássalhangzó lép be:
j – 1055 (TA.) *megaia* [médzsájá] (= mezsgyéje), *petre zenaia* (= Péter szénája): mindkét esetben magánhangzós szóvég + az E/3. birtokos személyjel közé lépett be a hiátustöltő *j* (l. még az alaktani fejezetben);

β (> v) – 1055 (TA.) *kuef* [kües] > 1416 u. (BécsiK.) *kouèc* [kövek];

h – 12. sz. vége (HBK.) *kegilmehel* [kegyilméχel] (= kegyelmével), GyS. *fcemehel* [szeméχel] (= szemével): mindkét eset arról tanúskodik, hogy a *-val/-vel* rag eredeti *β*-je két magánhangzó között kiesett, majd az így keletkezett hiátust (legalábbis az említett források nyelvváltozatában) az ugyancsak hiátustöltő *h*-val helyettesítették. Egyes nyelvjárásainkban ma is találkozhatunk ilyen alakokkal: *fűhet*, *lohak* stb.

2. A hiátus megszűnhet úgy is, hogy két azonos magánhangzó összevonódik, s így hosszú magánhangzó jön létre: tör. **ayaçĩ* > *âacsj* > *âcs*; tör. **çalayan* > *csalâân* > *csalân* stb. Az összevonódás azonban nem történik meg akkor, ha az egyik magánhangzó valamilyen toldalék. Ilyenkor általában a *j* tölti ki a hiátust: **ideye-n* > *ideen* > *idén* (ebben az esetben a *γ* után egy *e* tövéghangzó áll), de: *idey-é* > *ideé* > *idee* > *ideje* (ebben az esetben a szóvégi *é* > *e* az E/3. személyű birtokos személyjel, tehát nyelvtani okokból meg kell maradnia; l. még az alaktani fejezetet).

3. A hiátus megszűnhet az egyik magánhangzó elhagyásával: 1055 (TA.) *lean* (= leány) > 1416 u. (BécsiK.) *lanokat* (= lányokat); lat. *Michael* > *Mihály*.

A kétnyíltszótagos tendencia

Az ősmagyar korhoz hasonlóan az ómagyarban is hatékony maradt: 12. sz. vége (HB.) *uruzag* [uruszág] > 1359: *orzag* (= ország); szl. *sluga* > 1222: *Zuluga* [szologá] > 13. sz. első fele (KTSz.) *fulgam* (= szolgám).

A rövid magánhangzók rendszere az ómagyar kor végén

A korszak folyamán eltűnt veláris *j*-t és a szűk nyelvjárási szintre visszaszorult illabiális *â*-t zárójelbe tettük. Félkövérrel jelöljük a korszak folyamán keletkezett új fonémákat, a labiális *a*-t és *ö*-t.

9. táblázat: A rövid magánhangzók rendszere az ómagyar kor végén

Veláris		Palatális	
Illabiális	Labiális	Labiális	Illabiális
(<i>j</i>)	<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>
	<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>ë</i>
(<i>â</i>)	<i>a</i>		<i>e</i>

A kettőshangzók (diftongusok)

A) Az illabiális utótagú kettőshangzók

Az ómagyarban az ősmagyar kori *j* utótagú diftongusok már mind hosszú magánhangzókként jelennek meg a forrásokban (az *i* valószínűleg korán rövidülhetett is): 1055 (TA.) *gnir uuege* [nyír béégé] (= Nyír vége); 12. sz. vége (HB.) *engede* [engedé]; 12. sz. vége (HB.) *vilagbele* [bilág belé] (= világba). A feltételes mód jele azonban még az ómagyar kor elején is őrzi diftongusos alakját: HB. *eneyc* [ënëik] (= ennek 'enne'), 13. sz. eleje (KT.) *lelhetneýnc* [lëlhetneïnk] (= lelhetnénk). – Veláris hangrendű szavakban hosszú *á* jön létre: ősm. **búzáj* > *búzá(s)*, ősm. **házáj* > *házá(t)*.

B) A labiális utótagú kettőshangzók

Ezek a diftongusok a β és a γ vokalizálódása, félhangzós *u*-vá, illetőleg *ü*-vé alakulása után keletkeznek. Az *u* és *ü* előtt bármilyen nyelvallású magánhangzó állhatott. Mivel az említett félhangzók mindig zárt, felső nyelvallásúak maradtak, az előttük levő magánhangzók gyakran zártabbá váltak. Ezekből a diftongusokból mindig hosszú labiális magánhangzók (*ó*, *ú*, *ő*, *ű*) jöttek létre. Különféle fonetikai okokból egy-egy diftongus több irányban is módosulhatott, ezáltal például nyelvjárási különbségek is kialakultak. A legfontosabb változások:

iü – A fejlődési sor a következő: *iü* > *ëü* > *öü* > *ő*, vagyis nyiltabbá válás és labializálódás: 1061: *kyu* [kiü] > 1193: *keu* [këü] > 1272: *Solumkou* [Sólumköü] (= Sólomkő) > 1416 u. (BécsiK.) *kø* [kő].

ëü – A változási sor a következő: *ëü* > *öü* > *ő* ~ *ű*: [1200 k.] (An.) *Erdeu* [er-dëü] > 1347: *erdow* [erdöü] > 1328: *Erdw* [erdő vagy erdű] > 1416 u. (BécsiK.) *èrdoc* [erdók].

ou – Az *ou* diftongus leggyakrabban *ó*-vá egyszerűsödik: [1018 k.] (VeszprAd.) *zamtou* [számtoü] > *szántó*; 1109: *Sorlous* [sarlou] > 1113: *Sorlo* [sarló]. – Néhányszor az *ou* közvetlenül *ú*-vá is monoftongizálódhat: 1267: *Aranlabov* > *aranylábú*.

C) A hosszú magánhangzók rendszerének változásai az ómagyar korban

A korszak elején csak az illabiális *á*, *é* és *i* meglétével számolunk. Szó belsejében a rövid *ü* és *u* mellé a pótlónyúlás létrehozta a hosszú *ű*-t és *ú*-t. A rendszerből teljesen hiányzó hosszú *ó* és *ő*, valamint a szóvégekről hiányzó *ú* és *ű* fonémák igen nagy számban jöttek létre a labiális utótagú kettőshangzók monoftongizálódásával (pl. *ló*, *erdő*, *tanú*, *keserű*): ez a folyamat a 12–14. századra tehető.

A szóvégi hosszú *i* valószínűleg már a 10. századtól kezdődően (*szemibe* 'szemébe'), a korai keletkezésű *ú* és *ű* a 11–12. században (*hamu*, *kapu*), a hosszú *á* és *é* a 13–14. században megrövidültek (*fa*, *eke*), bár ez utóbbiaknál számos esetben megmaradtak: *alá*, *mellé*. Az elbeszélő múltban a *látá*, *kéré* (határozott): *látá*, *kére* (általános) szembenállásban pedig a megmaradt, illetőleg megrövidült magánhangzók közötti hangváltozást a nyelvtani funkció akadályozta meg.

10. táblázat: A hosszú magánhangzók rendszere az ómagyar kor végén
(Az ómagyarban keletkezett fonémákat félkövér betűk jelzik.)

Veláris		Palatális	
Illabiális	Labiális	Labiális	Illabiális
	<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>í</i>
	<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>
<i>á</i>			<i>ē</i>

11. táblázat: A teljes magánhangzó-állomány az ómagyar kor végén

Veláris				Palatális			
Illabiális		Labiális		Labiális		Illabiális	
Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú
		<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>i</i>	<i>í</i>
		<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>ö</i>	<i>ő</i>	<i>ë</i>	<i>é</i>
<i>á</i>	<i>á</i>	<i>a</i>				<i>e</i>	<i>ē</i>

3.1.4. A KÖZÉPMAGYAR KOR

A magyar nyelv történetének ez a mintegy kétszázötven éves szakasza egyre inkább az írott nyelvi standard kialakulása felé vezet. Az ómagyar kori, jobbra még kolostori írásbeliséget követően a 16. század második felétől egyre szélesebbé vált a magyar nyelvű írásbeliség. Ezen belül fontos szerepet játszottak a reformációval és ellenreformációval összefüggő művek, és legalább ilyen fontos volt a magánlevezetés kibővülése. Lassan kezdtek kialakulni olyan nyelvváltozatok, amelyek egymáshoz közel álltak, s a használatban egyre jobban összecsiszolódtak.

3.1.4.1. A MÁSSALHANGZÓK

Új fonémaként csupán a *dzs* megjelenésével számolhatunk. Ezt a hangrendszer szinte maga kényszerítette ki, hiszen az ómagyar kor végére kialakuló mássalhangzó-rendszerben ez volt az egyetlen üres hely a zöngés : zöngétlen szembenállást tekintve. Kötött helyzetekben (pl. *rácsba*, *Bécsben*) fonémaváltozatként már nyilván hallható volt a *dzs*, fonémává azonban oszmán-török jövevényszavak segítségével vált. A török *c*-t [olvasva *dzs*-t] tartalmazó szavak eleinte hanghelyettesítéssel illeszkedtek be a magyar szavak közé: erre utal *zseb* szavunk 1549-es első adata, és a később *handzsár* formában rögzült szavunk ('ívelt pengéjű, kardszerű fegyver') *hangyár* alakban is adatolható (1550). A fonéma meghonosodásáról a helyesírás tanúskodik a következő alakokban: *handsaroc* (= handzsárok,

1578), *dsida* (1607); hasonló írásmódú a ma *findzsa* alakban ismert szó első, 1604-es adata is.

A szó belseji *z* fonéma affrikálódása (pl. az *-ózik/-őzik* képzőben) már az ómagyar kor végén elkezdődött, de ebben a korban erősítette meg a **dz** hangot: 1645 *Rugodzik*. A korszak vége felé haladva egyre több adatunk van erre, de a végleges affrikálódás máig sem zárult le, hiszen a *vakarózik* ~ *vakarószik* kettősség ma is megvan a köznyelvben is.

Az alakuló, egységesülő magyar köznyelv szempontjából jelentős volt az **l**, az **ly** és a **j** beszédhangok **egymáshoz való viszonya**. Az *ly* csupán a palóc nyelvjárásban, valamint egyes erdélyi és moldvai csángó nyelvjárásban maradt meg. A Dunántúl nyugati és déli területein a korszak végén, a 18. században az *l*-ezés vált általánossá. A középső és keleti nyelvjárásokban – a helyesírási hagyományból fakadóan is – még sok adatban található *ly*. Az *ly > j* változás írásbeli adatai a 17–18. században válnak gyakorivá, majd az újmagyar korszakban a *j*-s alakok kerülnek többségbe a kialakuló egységes köznyelvben.

A mássalhangzók nyúlása magánhangzóközi helyzetben számos adatban jól megfigyelhető: 17. század eleje *eggÿet, illÿen, erössödnek*.

12. táblázat: A mássalhangzórendszer a középmagyar kor végén

	Zárhangok (zöngétlen – zöngés)	Nazálisok	Részhangok (zöngétlen – zöngés)	Affrikáták (zöngétlen – zöngés)	Likvidák
Bilabiális	<i>p – b</i>	<i>m</i>			
Labiodentális			<i>f – v</i>		
Dentálveoláris	<i>t – d</i>	<i>n</i>	<i>sz – z</i>	<i>c – dz</i>	<i>l, r</i>
Alveopalatális			<i>s – zs</i>	<i>cs – dzs</i>	
Palatális	<i>ty – gy</i>	<i>ny</i>	<i>j</i>		<i>ly</i>
Veláris	<i>k – g</i>				
Laringális			<i>h</i>		

A félkövérrel jelölt új fonéma, a *dzs* megjelenésével és az egész nyelvterületen való meghonosodásával a rendszerben teljessé vált a zöngés : zöngétlen szembenállás. A *dz* fonéma szó elején nem állhat, és magánhangzóközi helyzetben mindig hosszú a kiejtésben.

3.1.4.2. A MAGÁNHANGZÓK

A rendszerben néhány jellemzőbb változást figyelhetünk meg.

A rövid magánhangzók körében az egyik ilyen a labializáció. Ez bekövetkezhetett labiális mássalhangzó hatására: 1438: *Byk* > 1588: *Bwk* [bük]. A második

szótagban álló *ő, ű* hátraható hatására is *ű* jött létre: 1596: *Idejen* > 1594: *e wdeo-ben* [üdőben]. Az *l* + dentális kapcsolat előtt is labializálódás történhetett: 1552: *kylgye* > 1582: *kewlgyem* (= küldjem).

A hangsúlyos szótagokban *ë*-ből keletkező *ö*-k ugyanolyan asszociációs változások eredményeként jöttek létre, mint azt az *i* > *ü* labializálódásnál már láttuk: 1549: *Kewesd* > 1596: *Köwesd* (a labiális *v* hatására); 1549: *Felsew* > 1570: *feolfeo* [fölső] (a második szótagbeli *ö* hatására).

Több nyelvjárásra kiterjedő tendencia volt a **nyíltabbá válás**, és ezen belül is az *ë* > *e* változásnak volt nagyobb jelentősége az újmagyar korban kialakuló egységes köznyelv szempontjából. Bár forrásaink e hangok kettősségét nem jelölték, a későbbi, mai helyzetből kiindulva feltételezhetjük, hogy ez a változás az északkeleti és az erdélyi nyelvjárásokat érintette erősebben: ezekből a nyelvváltozatokból eltűnt az *ë* fonéma, a nyelvjárások pedig *e*-zök lettek.

A **hosszú magánhangzók** köréből két jelenséget említünk. Az ómagyarban a rövid nyílt *e* > hosszú nyílt *ē* változással (pótlónyúlással) létrejött nyílt hosszú *ē*-k idővel a palóc nyelvjárás egy részének kivételével *é*-vé záródtak (*ē* > *é*): *kēz* > *kéz* : *kezek*, *jēg* > *jég* : *jeges*. 18. századi nyelvtanaink szerzői is általában nyelvjárási jelenségnek tartják, ezért feltételezhetjük, hogy a hosszú nyílt fonéma a középmagyar korban (a palóc kivételével) fokozatosan eltűnt a magánhangzórendszerből.

Erős nyelvjárási különbséget tükröz az *é* ~ *í* kettősség is (*kék* ~ *kik*, *szegény* ~ *szegíny*), mely csak olyan *é* hangokat érint, amelyek nem *ē*-ből záródtak. Az *í*-zés két nyelvjárás területre jellemző. A nagyobbik a Tiszántúl és az ehhez csatlakozó északkeleti-keleti területek, a kisebbik pedig az Északnyugat-Dunántúl. Az *í*-zés már a középmagyar korban is erősen nyelvjárási jegy volt.

13. táblázat: A teljes magánhangzórendszer a középmagyar kor végén

Veláris				Palatális			
Illabiális		Labiális		Labiális		Illabiális	
Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú
		<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>i</i>	<i>í</i>
		<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>ö</i>	<i>ő</i>	<i>ë</i>	<i>é</i>
	<i>á</i>	<i>a</i>				<i>e</i>	

A bemutatott rendszer szinte teljesen azonos a mai köznyelvi magánhangzórendszerrel. Többletet tükröz a zárt *ë* megléte, mely a köznyelvi fonológiai rendszerből csak az újmagyar korban szorul ki, de a nyelvjárásokban és a regionális köznyelvi változatokban még ma is megvan.

3.1.5. AZ ÚJ- ÉS ÚJABB MAGYAR KOR

A két korszakot azért tárgyaljuk összevontan, mert a középmagyar korszak végére kialakult hangállomány lényegét tekintve megegyezik a 19. század elején kialakult köznyelvi rendszerrel, mely később már csak kisebb módosulásokon ment át. Az elmúlt kétszáz évben megfigyelhető változások jobbára a nyelvjárásokat érintették: a köznyelv egységesítő hatására egyre több jellegzetességük szorult háttérbe. A következőkben tömören összefoglaljuk a köznyelvi hangrendszer módosulásait, és a legfontosabb nyelvjárási változásokat.

3.1.5.1. A MÁSSALHANGZÓK

A köznyelvi rendszerből kivett az *ly*, csupán a helyesírási hagyomány őrzi még ma is. A beszélt köznyelv – miként a nyelvjárások jelentős része is – *j*-zű.

Az új- és újabb magyar korban jól megfigyelhető, hogy a nemzetközi szavak, újabban pedig főleg angol jövevényszavak megnövelték a *dzs* fonéma gyakoriságát: *dzsungel* (1893), *dzsem* (1914), *dzsip* (20. sz. közepe), *dzsúsz* (20. sz. második fele), *tinédzser* (20. sz. második fele), *menedzser* (20. sz. vége) stb.

A központi nyelvjárások mássalhangzó-állománya megegyezik a köznyelvével. Többet csupán az *ly* jelent a középső palóc nyelvjárásban, ám már ott is erősen visszaszorulóban van, helyét itt is a *j* foglalja el ([olyan] > [ojan]). A nyugat-dunántúli *l*-ezés is visszaszorulóban van a kiejtésben a *j* javára ([ollan] > [ojan]).

14. táblázat: A mai magyar köznyelvi mássalhangzórendszer

	Zárhangok (zöngétlen – zöngés)	Nazálisok	Réshangok (zöngétlen – zöngés)	Affrikáták (zöngétlen – zöngés)	Likvidák
Bilabiális	<i>p – b</i>	<i>m</i>			
Labiodentális			<i>f – v</i>		
Dentálveoláris	<i>t – d</i>	<i>n</i>	<i>sz – z</i>	<i>c – -dz-</i>	<i>l, r</i>
Alveopalatális			<i>s – zs</i>	<i>cs – dzs</i>	
Palatális	<i>ty – gy</i>	<i>ny</i>	<i>j</i>		
Veláris	<i>k – g</i>				
Laringális			<i>h</i>		

3.1.5.2. A MAGÁNHANGZÓK

A korszak legfontosabb változása a **köznyelvi** magánhangzó-állományban, hogy a zárt *ë* a 19. század végétől fokozatosan kiszorulóban van a beszélt köznyelvből is. Ebben a magyar köznyelvi helyesírás fontos szerepet játszott azzal, hogy nem tett különbséget a nyílt *e* és a zárt *ë* között. Jelentős hatású volt a főváros beszélt nyelve is, mely számos nyelvjárási jegyet szorított ki a használatból. A zárt *ë*-t fonémaként nem ismerő köznyelvi hatás ellenére a magyar anyanyelvűeknek jelentős hányada még ma is megkülönbözteti a kétféle *e* hangot: *szeg* ige : *szëg* fn., *mëntëk* = ti (most) mentek (valahová), *mëntek* = ök (tegnap) mentek (valahová), *mentëk* = (én) mentek (meg valakit valami bajtól), *mentek* = (ők) mentesek (az árusítás bűnétől). Az északkeleti nyelvjárások és a Mezőség kivételével a többi nyolc magyar nyelvjárási régióban megvan a zárt *ë* fonéma, tehát ezekben 8 rövid magánhangzó van.

A hosszú magánhangzó-fonémák számát tekintve meg kell említeni a dunántúli nyelvjárásokat. Egy részükből ugyanis hiányoznak a felső nyelvválású hosszú magánhangzók, az *í*, *ű* és *ú*; például *ut*, *viz*, *tüz*, *sűrű*, *tanu*. Így ezekben a nyelvjárásokban csak négy hosszú magánhangzó-fonéma van. A szótagzáró *l* hatására azonban hosszú felső nyelvválású hangok jöhetnek létre: *keresztű* 'keresztül', *kidobúták* 'kidobolták'.

Tendenciaszerű változás volt a középső nyelvválású hosszú *ó*, *ő*, *é* diftongizálódása. Talán már ez is elkezdődött a középmagyarban, de erre utaló írásos adatok csak a 19. század közepéről vannak nagyobb számban. A hosszú hangok „kettéhasadása” feltehetőleg hangsúlyos helyzetben vagy valamilyen okból nyomatékos ejtés során indulhatott el. Ennek következtében a nyugati nyelvjárástípusban nyitódó kettőshangzók jöttek létre: 1859: *riét* 'rét', 1860: *juó* 'jó', *büör* 'bőr'. A nyugatitól függetlenül alakult ki hasonló jelenség a Székelyföld egy részén és a csánagóban. Másfelől Somogy és Tolna megyében, a Tiszántúl nagyobb részén és a Székelyföld nagyobb részén záródó diftongusok jöttek létre: *rëit*, *joú*, *böür*. Ez utóbbi típus erőteljesebben tartja magát még ma is.

15. táblázat: A mai magyar köznyelvi magánhangzórendszer

Veláris				Palatális			
Illabiális		Labiális		Labiális		Illabiális	
Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú
		<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>i</i>	<i>í</i>
		<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>ö</i>	<i>ő</i>	[<i>ë</i>]	<i>é</i>
	<i>á</i>	<i>a</i>				<i>e</i>	

A szögletes zárójelbe tett *ë*-vel arra utalunk, hogy ezt a fonémát részben regionális köznyelvi szinten, illetőleg a nyelvjárások zömében ma is használják.